

1

2

3

Middeleeuws zilver terug in Utrecht *Dr. Louise E. van den Bergh-Hoogterp*

1

De Ganzenmarkt was een van de oudste woonbuurten van de goudsmiden. Daar woonde aan het einde van de veertiende eeuw Elyas Scerpswert.

2

Zilveren reliekenborstbeeld vervaardigd in 1362 door de Utrechtse zilversmid Elyas Scerpswert

3

De huidige Servetstraat werd 'Onder Sante Mertijnstoirn' genoemd. Daar woonden aan het einde van de vijftiende eeuw goudsmiden die voor het domkapittel werkzaam waren.

Geen enkel kunstambacht heeft door de eeuwen heen zozeer tot de verbeelding gesproken als dat van de edelsmeden. De ambachtslieden en kunstenaars die edelmetaal verwerkten, deelden mee in de speciale status van hun materialen en hun opdrachtgevers.

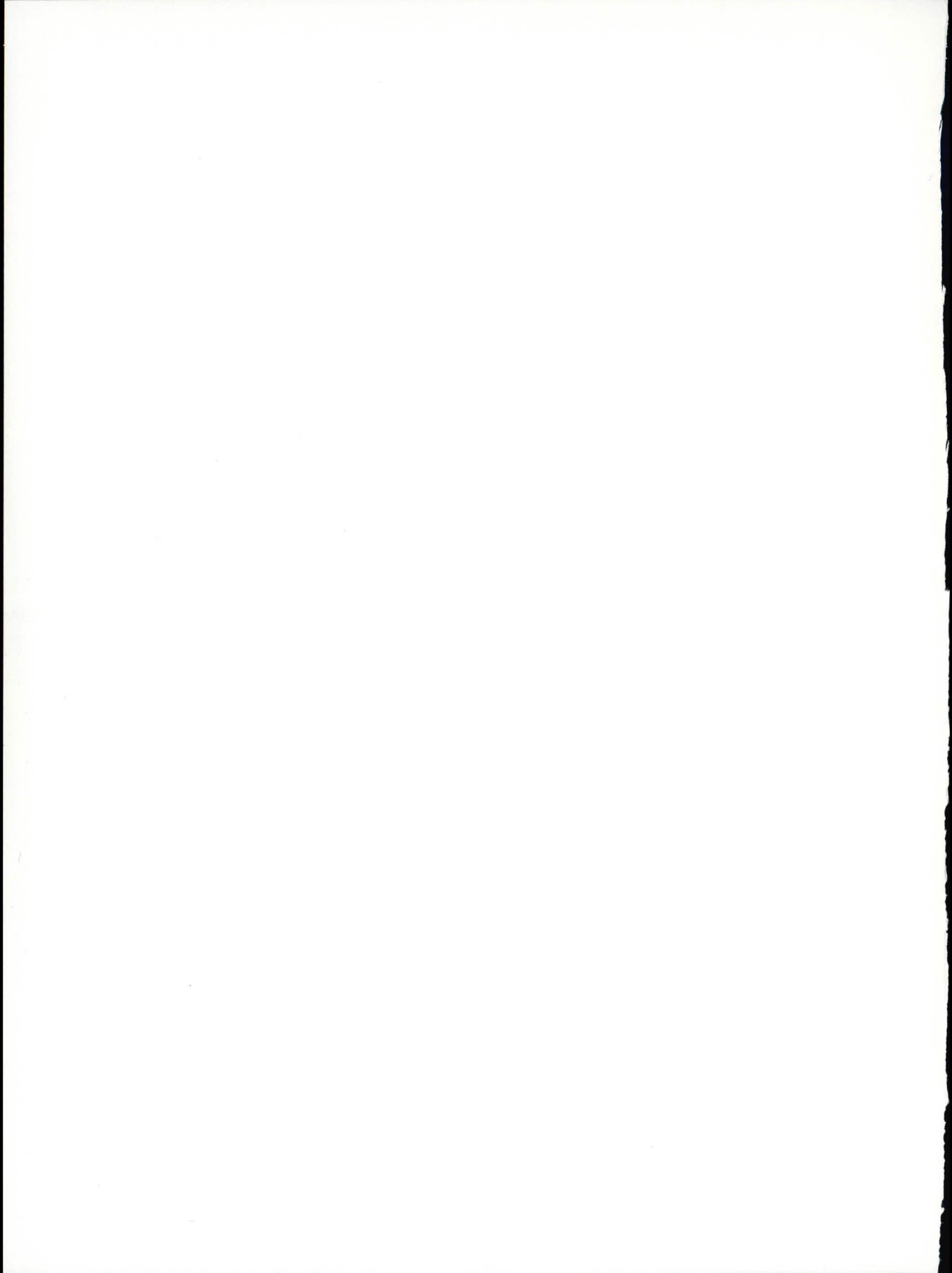
In de middeleeuwen was de bisschopsstad Utrecht een van de belangrijkste Noord-europese centra van goud- en zilverwerk. Niettemin is vrijwel alles wat hier gemaakt werd in de loop der eeuwen omgesmolten. Niet meer dan veertien produkten resteren van wat eens een bloeiende kunstak was - een dilemma voor de kunsthistoricus die de geschiedenis van het Utrechtse goud en zilver wil reconstrueren.

Dr. Louise E. van den Bergh-Hoogterp

Middeleeuws zilver terug in Utrecht
Dr. Louise E. van den Bergh-Hoogterp

Centraal Museum Utrecht

28 juni - 26 augustus 1990

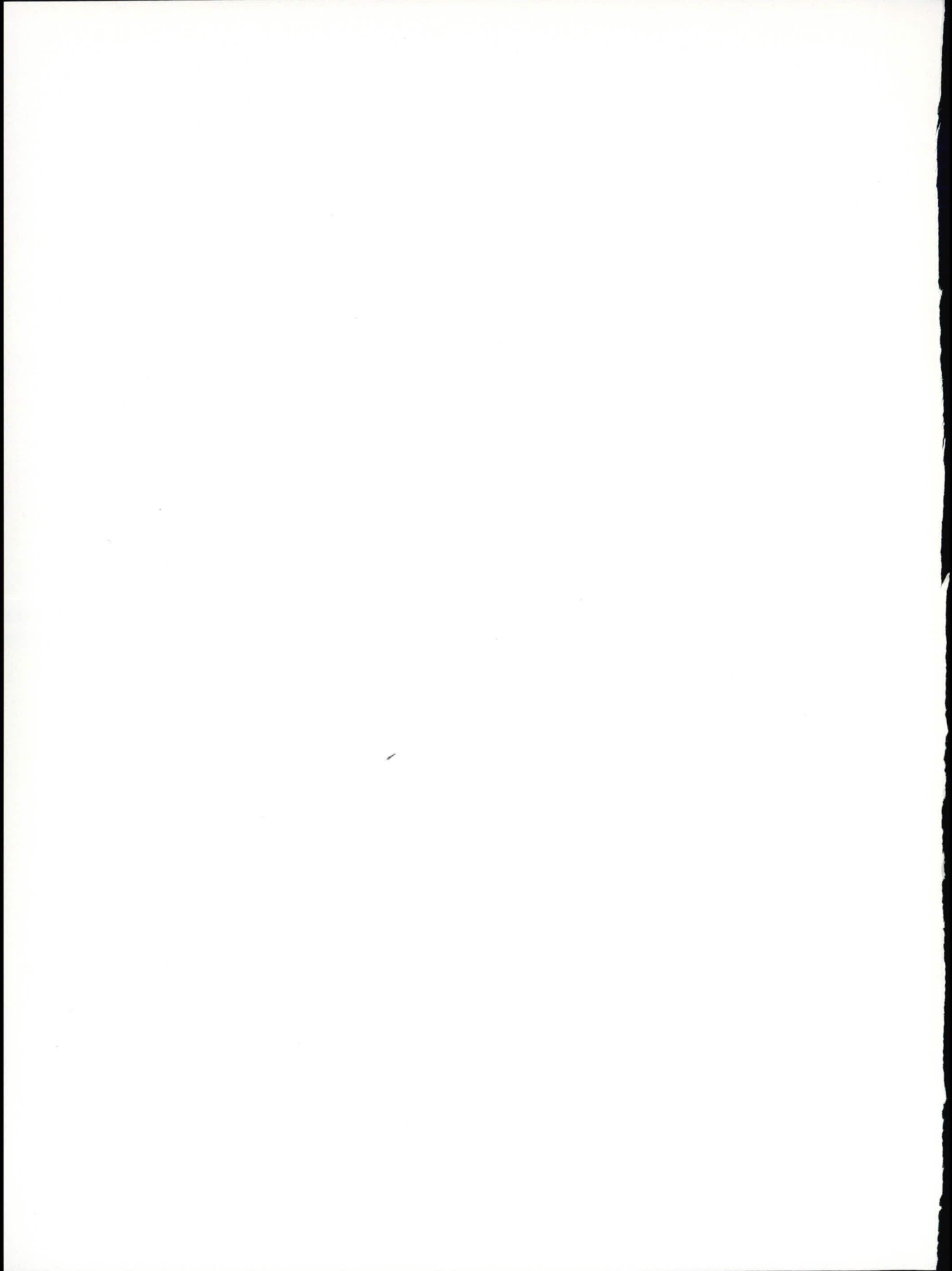

Voorwoord

'Middeleeuws zilver terug in Utrecht' is de kernachtige titel van een unieke tentoonstelling die van 28 juni tot en met 26 augustus 1990 in het Centraal Museum wordt gehouden. Het promotie-onderzoek van Louise van den Bergh-Hoogterp 'Goud en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen' vormde de aanleiding tot het houden van deze tentoonstelling. In het tweede deel van dit omvangrijke proefschrift, uitgegeven bij Gary Schwartz | S D U, worden de veertien bewaard gebleven stukken uitvoerig beschreven. Dit zilver dat in de middeleeuwen voor of in Utrecht werd gemaakt is niet alleen uiterst zeldzaam, maar kwalitatief ook van een uitzonderlijk nivo. Wij vinden het dan ook een bijzondere eer dat deze stukken weer voor korte tijd bij elkaar gebracht konden worden in de Agnietenkapel van het Centraal Museum. In de eerste plaats gaat onze dank uit naar Louise van den Bergh. Zij is niet alleen verantwoordelijk voor het initiatief en de opzet van de tentoonstelling, maar haar wetenschappelijk werk was ook voor vele bruikleengevers de reden hun kostbare stukken bij hoge uitzondering uit te lenen. Met name het Rijksmuseum te Amsterdam heeft op zeer collegiale wijze zijn medewerking verleend. Wij zijn de bruikleengevers zeer erkentelijk voor het vertrouwen dat zij in ons hebben gesteld. Tot slot willen wij ook de uitgever Gary Schwartz | S D U bedanken die van harte bereid was het kleurenkatern van het proefschrift beschikbaar te stellen voor deze publicatie.

Ida van Zijl

plaatsvervangend directeur Centraal Museum

Middeleeuws zilver terug in Utrecht

Het ambacht van de 'goudsmid'

Geen enkel kunstambacht heeft door de eeuwen heen zozeer tot de verbeelding gesproken als dat van de goudsmid. Zijn ambacht was omgeven door de glans en de betovering van de materialen, waarmee hij werkte. Niet alleen de schoonheid van de edele metalen, ook de aantrekkingskracht die het goud en het zilver hebben uitgeoefend in tijden dat er nog geen kostbaarder grondstoffen waren, speelde daarbij een rol. Goud en zilver waren immers synoniem met waarde en geld. Van oudsher was men zich bewust van de macht die het bezit ervan schonk en van de geldwaarde die het zilverwerk, in welke vorm dan ook, vertegenwoordigde. Dat kunstwerken fungeren als belegging is een eeuwenoud verschijnsel. Deze dubbele fascinatie is tot op heden te herkennen. Een tentoonstelling waar werken uit zilver of goud worden getoond - van Tracisch tot Art Deco - trekt dan ook altijd vele liefhebbers naar het museum.

In de middeleeuwen werden vertegenwoordigers van dit ambacht vrijwel altijd 'goudsmid' genoemd. Onder deze beroepsaanduiding komen de personen met deze professie in de documenten voor. Wanneer we naar hun feitelijke werkzaamheden kijken blijkt echter, dat we onder 'goudsmeden' voornamelijk 'zilversmiden' moeten verstaan. Niet alleen in onze gebieden was goudsmid de gebruikelijke beroepsaanduiding, overal in Europa werden deze ambachtslieden 'smeders van goud' genoemd: in Frankrijk 'orfèvre', in de Duitstalige gebieden 'Goldschmied', in Engeland 'goldsmith', in documenten in het Latijn vrijwel altijd 'aurifaber'. Waar dit woordgebruik vandaan komt is niet met zekerheid te zeggen. Misschien heeft het iets te maken met het hogere aanzien van het zo kostbare goud. Goud werd echter veel minder verwerkt dan zilver; vaak had men het alleen maar

nodig voor het vergulden van de gemaakte werkstukken. Pas in 1597 zullen de Utrechtse goudsmeden - misschien ook zelf bewust geworden van de ongerijmdheid van hun naamgeving - hun nieuwe gilde het 'Goud- en Zilversmedengilde' gaan noemen.

Deze 'goudsmeden' waren meer dan 'smeden' in de directe betekenis van dat woord. Zij beoefenden vele technieken, waarvan het smeden er slechts één was. In de bepalingen over het afleggen van de meesterproef komen deze soms ter sprake. De goudsmidsleerjongen die zich in het ambacht had bekwaamd moest immers bewijzen dat hij de verschillende technieken onder de knie had:

- het verwerken van zilver en goud door drijven of gieten tot voorwerpen, waarbij het materiaal eerst moest worden voorbereid;
- het snijden van zegelstempels;
- het zetten van (edel)stenen in goud of zilver;
- het emailleren van goud- of zilverwerk.

Tot het einde van de zestiende eeuw moest de leerjongen voor het afleggen van de proef al deze vaardigheden en technische procedures beheersen. Zo bestond de eerste opgave uit het gieten van het gesmolten metaal in een gietvorm, gemaakt naar een vooraf geboetseerd of gesneden model. Ook moest hij vorm kunnen geven aan de door pletten en hameren verkregen dunne metalen plaat. Dat gebeurde door hameren of door drijven, waarbij beurtelings de boven- en de onderzijde van het voorwerp werden bewerkt. Het voorwerp in wording werd telkens boven het vuur verhit om het metaal bewerkbaar te houden. Door het voortdurend slaan en kloppen met de hamer werd het metaal immers snel bros en breekbaar. Bij grotere objecten moesten tenslotte de separaat gedreven of gegoten onderdelen worden samengevoegd. Dit was niet alleen het geval bij grote reliekschrijnen, maar ook bij monstransen, kelken of pronkbekers. Dit samenvoegen gebeurde door de onderdelen aan elkaar te solderen of te schroeven. Aan het soldeerzilver werd iets meer allooi (meestal koper) toegevoegd dan aan de rest van het te verwerken zilver, teneinde het smeltpunt van het soldeer te verlagen. Ook vreemde elementen konden in dit stadium worden toegevoegd. De goudsmid kon glas, bergkristal of edelstenen, maar ook andere 'naturalia' zoals ivoor, kokosnoot of schelpen vatten in gouden of zilveren monturen of anderszins invoegen in het voorwerp.

De goudsmid beschikte over vele versieringstechnieken, zoals het drijven en ciseleren met een beitelte, het graveren met een burijn, het emailleren van het oppervlak met verschillend gekleurde glaspasta's. Verder kon hij het oppervlak versieren door er dunne gouden of zilveren draden (filigraanwerk) of kleine korreltjes goud of zilver

('granuleren') op aan te brengen. De meeste van deze versieringstechnieken werden ook toegepast bij het vervaardigen van juwelen. Het zetten van stenen in een gouden ring of in een ander sieraad en het emailleren van dergelijke objecten worden nadrukkelijk genoemd in de voorschriften betreffende de meesterproef.

Voor het snijden van zegelstempels - een belangrijk onderdeel van het ambacht in de middeleeuwen - gebruikte de goudsmid hetzelfde gereedschap als voor het graveren, namelijk de burijn. Door het meer of minder diep wegsteken van het metaal in bepaalde partijen van het ontwerp, gaf hij de voorstelling een zekere mate van reliëf. Het stempel werd daarna afgedrukt in was of lak.

Aan het einde van de vijftiende eeuw zouden uit de technieken van het graveren en het 'steecken' in het metaal de eerste eigenlijke gravures ontstaan: afdrukken op papier van de metalen plaat. De graveurs gingen, als 'afgescheiden kunstenaars', invloed uitoefenen op de Europese kunst als gevolg van de grote verspreidbaarheid van hun voorstellingen en ontwerpen. In de loop van de zestiende eeuw zouden de vaardigheden van de goudsmid nog tot meer specialisaties leiden.

Relaties met andere kunstambachten waren er te over. Contacten met beeldsnijders, borduurwerkers en schilders, zowel in familieverband als in werkverband, waren heel normaal. De beeldsnijder was soms nauw betrokken bij de te leveren ontwerpen. Vaak is er sprake van een 'patroen' of een 'patroen van hout', dat aan de opdrachtgever getoond werd, alvorens met het werkstuk werd begonnen. Borduurwerkers en goudsmiden werkten soms eendrachtig aan eenzelfde opdracht. Zo vervaardigden zij in samenwerking de kovens, de ambtskleding, voor de burgemeesters of de kostbare paramenten, rijk geborduurde en met zilverwerk versierde priesterkleding, bestemd voor geestelijken van parochie- of kapittelkerk.

Een belangrijke voorwaarde voor de praktische uitoefening van het ambacht als zelfstandig meester was een geschikte behuizing, waar een werkplaats met een open smeedvuur, een aambeeld, een blaasbalg en verder gereedschap, zoals drijfijzers en -hamers, beitels en diverse tangen, een plaats konden vinden. Voor het stoken van het vuur gebruikte men houtskool. Het vuur werd aangewakkerd door een krachtige luchtstroom uit de blaasbalg, waardoor het op de vereiste hoge temperatuur kon worden gebracht.

Voor de uitoefening van dit veelomvattende ambacht werden voor het eerst in Parijs in de tweede helft van de dertiende eeuw verordeningen opgesteld. In de vorm van ordonnanties - reeksen wetgevendende bepalingen - voor de goudsmiden verbreidden deze zich in de

loop van de veertiende eeuw over geheel Europa. In 1382 werd de oudste ordonnantie opgesteld voor de goudsmiden in de gebieden ten noorden van de grote rivieren. Deze werd te Utrecht uitgevaardigd. Ongetwijfeld ging er in Utrecht al een lange periode van bedrijvigheid aan vooraf.

De middeleeuwse stad

De stad Utrecht is een van de oudste steden van de Noordelijke Nederlanden, met een rijk en boeiend maar in vele opzichten ook roerig verleden.

Utrecht was al in de vroege middeleeuwen een kerkelijk centrum, het oudste bisdom in de Noordelijke Nederlanden. In de elfde eeuw stonden hier al grote kerken voor de kerkelijke bestuurders, de zogenoemde kapittelkerken, zoals de dom, de Pieterskerk en de Janskerk, die nog tot op heden het stadsbeeld bepalen. Het waren de kerken voor de hoge geestelijkheid. Ook voor de burgerij werden verschillende kerken gebouwd; de oudste kerk voor de 'buren' (burgers) was de Buurkerk, ten westen van de dom aan de andere zijde van de tegenwoordige Oudegracht. Nog weer later vestigden zich vele kloosterorden binnen de muren van de stad. Al deze geestelijke instellingen trokken ambachtslieden en handelaren aan, die zich aanvankelijk vestigden langs de kaden en in de straten rond de Buurkerk. Maar ook de landadel bouwde reeds vroeg in de stad grote stenen huizen langs de grachten. Goud- en zilversmeden zullen vermoedelijk reeds vroeg een plaats hebben ingenomen in deze zich ontwikkelende stedelijke samenleving. De eerste berichten over deze ambachtelijke inwoners van de stad dateren echter van het midden van de veertiende eeuw.

Goudsmiden in de stad

Dankzij verschillende bronnen zijn we vrij goed op de hoogte van de plaatsen waar de Utrechtse goudsmiden hun werkzaamheden uitoefenden. Aan het einde van de veertiende eeuw woonden er een aantal goudsmiden aan de Ganzenmarkt, waaronder de bekende Elyas Scerpswert. In deze periode vindt men ook al goudsmiden aan de Lijnmarkt en in de Zadelstraat. Het vestigingsgebied breidde zich uit tot alle straten rond de Buurkerk en beslaat in de vijftiende eeuw de gehele ambachts- en handelskern van Utrecht tot aan de kaden van de Oudegracht. Ook aan de overzijde van de gracht woonden goudsmiden: 'onder de gaerd' - de Lichte en Donkere Gaard - in de huidige Servetstraat, die in oude documenten 'Onder Sunte Mertijnstoern' (in het Latijn 'sub turri nostra') wordt genoemd.

Verder kon men ze aantreffen op het Oudkerkhof en in de straten rond de immunitet van Sint Jan. Dan zijn we echter al in de zestiende eeuw. In die tijd woonden de goudsmeden geheel verspreid over de toenmalige stad. De Lijnmarkt was in de tweede helft van de zestiende eeuw een echte winkelstraat geworden, maar ook in de straten daaromheen - Boterstraat, Strosteeg en Donkerstraat - kon men goudsmeden metterwoon aantreffen.

Het gilde

De Utrechtse goudsmeden waren van oudsher ingedeeld bij het smedengilde. In dit algemene verzamelgilde trof men verschillende beroepstakken aan, van grof- tot fijnsmeden. Binnen het smedengilde behoorden de goudsmeden als groep tot de elite. Aan het einde van de zestiende eeuw splitsten de goudsmeden zich af van het smedengilde en richtten een eigen gilde op.

Daar gingen heel wat roerige jaren aan vooraf, waarin de relatie tot de 'gewone' grofsmeden sterk was verslechterd. De grofsmeden wilden de afvallige gildebroeders - de goud- en zilversmeden - niet uit hun midden laten vertrekken. Beide partijen richtten zich herhaaldelijk schriftelijk tot de stedelijke raad. De 'dupliek' die de goud- en zilversmeden in 1596 aan de raad van de stad stuurden en die hun weerwoord was op een niet bewaard gebleven 'replik' van de grofsmeden, maakt veel duidelijk over het geschil. De argumenten van de grofsmeden tegen de afsplitsing lijken voornamelijk ingegeven door de vrees dat hun gilde belangrijke inkomsten zou verliezen, zoals lidmaatschapsgelden, keurgelden, boetes, etc. Ook het elitaire karakter van het nieuwe gilde werd gevreesd. De zonen van eenvoudiger burgers zouden wegens de hoge intredegelden geen meester in het nieuwe gilde kunnen worden. De goud- en zilversmeden waren echter overtuigd van hun zaak. Zij voerden aan dat andere steden reeds lang aparte gilden kenden voor hun ambacht. Bovendien was door de bloei - de 'fleur' - van het ambacht het aantal goud- en zilversmeden sterk gegroeid. Hierin spraken zij de waarheid. Sedert de veertiende eeuw, toen zij met acht à tien man gelijktijdig in de stad werkzaam waren, was hun aantal in 1569 tot 42 en in het jaar van hun afsplitsing tot 48 gestegen.

De zaak werd in september 1597 door de raad beslist in het voordeel van de goudsmeden. Zij kregen het gewenste recht op een eigen gilde.

De ambachtstak 'floreerde' in Utrecht en waarschijnlijk reeds sinds eeuwen. Door de bloei waren immers ook voortdurend vakgenoten van buiten de stad aangetrokken. Zij kochten het burgerschap en mochten toetreden tot het gilde. Sommige meesters werden

vermoedelijk snel in de gemeenschap opgenomen, anderen zullen het daarmee moeilijker hebben gehad.

Vertrek kwam echter ook voor. Een aantal Utrechtse goudsmiden vestigde zich elders. Vaak zal het de aantrekkingskracht van een groter goudsmedencentrum zijn geweest en vertrok de goudsmid vrijwillig. In verschillende documenten worden de redenen voor reizen en vertrek gegeven. Zo komen we aan het einde van de zestiende eeuw enkele jonge goudsmiden tegen die uitdrukkelijk in akten laten vermelden dat zij uit Utrecht vertrekken om het buitenland te bezoeken en vreemde talen te leren.

Economische omstandigheden waren soms een drijfveer voor vertrek. In 1487 wordt dat duidelijk verwoord: een goudsmid vraagt in dat jaar verlof de stad te verlaten wegens de geringe nering en de zware lasten. De stad was in die jaren in een hevige strijd gewikkeld geweest met de bisschop. De plaatsen die voor een vestiging in aanmerking kwamen, waren de grote koopkrachtige kunstcentra als Parijs, Keulen en Londen en later de steden van Italië en - dichterbij huis - Antwerpen. De beroemdste goudsmid die Utrecht omstreeks 1590 al jong verliet is Paulus van Vianen. Zijn loopbaan zou zich vrijwel geheel in het buitenland afspelen.

Het gildehuis

Waar hebben de activiteiten van het smedengilde zich voltrokken? Het ligt voor de hand dat er iets van een gildekamer moet zijn geweest. Die gildekamer kennen we tot dusver niet, maar we mogen aannemen dat de behuizing ergens in de huidige Boterstraat was. Daar bevindt zich tot op heden het Sint-Eloyengasthuis, eens het eigen gasthuis van het smedengilde voor oude en zieke gildebroeders. Misschien was de gildekamer (of zelfs het gildehuis) in de vijftiende en zestiende eeuw in hetzelfde pand ondergebracht of annex daaraan. Van een eigen huisvesting van de goudsmiden is dan nog geen sprake. Uit bepaalde artikelen in Utrechtse ordonnances krijgt men de indruk dat een aantal werkzaamheden, zoals het toetsen van het zilver of goud en het slaan van keurtekens op de werkstukken, in de late middeleeuwen ten huize van de goudsmid plaatsvonden. We weten dat deze werkzaamheden in de zeventiende en de achttiende eeuw op de gildekamer werden uitgevoerd. Na de afsplitsing kregen de goud- en zilversmeden een vertrek in de voormalige bisschoppelijke residentie als gildekamer ter beschikking.

De patroon van de goudsmeden

Het gasthuis van de smeden droeg de naam van de beschermheilige. St. Eloy of Eligius werd vrijwel overal op het Europese continent door smeden en goudsmeden als hun patroon vereerd. Zo ook te Utrecht: tweemaal per jaar luisterden de gildebroeders bij het smedenaltaar in de Buurkerk naar zijn levensverhaal dat werd voorgelezen door een priester. Dit altaar was het centrum van hun godsdienstige leven. De smeden tooiden zelf hun altaar met de benodigde attributen: onder andere twee koperen kandelaars en een zilveren kelk. Naast de beleving van religieuze en charitatieve aspecten binnen gildeverband kon een goudsmid ook nog lid zijn van een broederschap.

Ordonnanties voor de goudsmeden

Heel belangrijk waren de door de stedelijke regering uitgevaardigde ordonnanties, dat wil zeggen de van boven af opgelegde reeksen voorschriften voor de bedrijfsvoering. Deze ordonnanties waren ook bedoeld om de kwaliteit van het te verwerken materiaal te waarborgen. De controle daarop was overal in Europa een zorg van de overheid. Speciaal goudsmeden werden scherp in het oog gehouden. Het zilver in een voorwerp moest toen immers gelijkwaardig zijn aan het zilver in munten, omdat beide dienst konden doen als betaalmiddel. Men spreekt in documenten vaak over het gemunte en ongemunte zilverbezit. De oudste ordonnantie voor de goudsmeden werd, zoals reeds ter sprake kwam, in 1382 te Utrecht uitgevaardigd.

Aan deze ordonnantie lagen oudere stedelijke voorschriften ten grondslag. In 1340 werd in het wetsboek van de stad reeds een gehalte voor zilverwerk vastgesteld. In 1378 werd een goudsmid vermaand wegens het leveren van 'vals werk', dat wil hier zeggen voor het leveren van een werkstuk dat minder edel metaal bevat dan het wettelijk voorgeschreven gehalte. Wanneer die goudsmid zijn praktijken zou voortzetten, zou hij voor vijf jaar uit de stad worden verbannen. Dit vonnis wijst erop dat de raad bevoegdheid had hard op te treden tegen misbruiken op dit gebied.

De ordonnantie van 1382 bestaat uit zeventien artikelen. De eerste vier behandelen voornamelijk het gehalte van het zilver. (Het goudgehalte werd pas later, in 1433, geregeld). Dit moest, al naar gelang het gegoten of gedreven werkstukken betrof, tenminste 15 of 15½ lood zilver per mark bevatten. Een mark (dit is een gewichtseenheid) kende een verdeling in 16 lood. Het vierde en interessantste artikel bepaalt dat elke goudsmid te Utrecht zijn werk moest

voorzien van een 'meesterteken' alvorens hij het uit huis liet gaan en dat hij het vervolgens moest brengen ('leveren') naar de 'waardijn' die er het stadsteken op zou slaan.

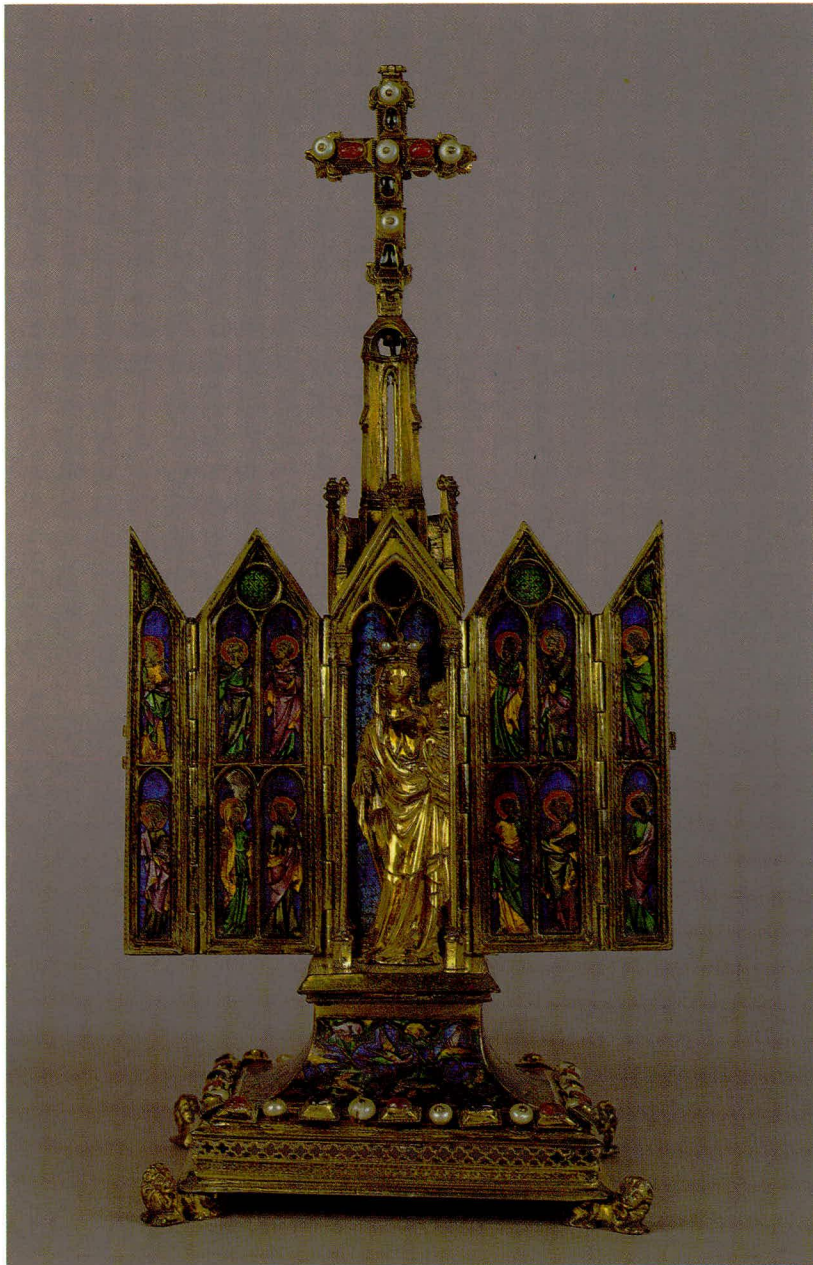
De overige artikelen handelen over de vele mogelijkheden van fraude. Met het gehalte van kleine werkstukken die moeilijk van een keurteken waren te voorzien, kon namelijk makkelijk de hand worden gelicht. Verder deinsde de middeleeuwse goudsmid, wanneer we de teksten van de artikelen moeten geloven, er blijkbaar niet voor terug om werkstukken met lood te vullen, om koper te vergulden, zodat het eruit zag als goud, en om valse (waardeloze) stenen te zetten in gouden ringen of, omgekeerd, edelstenen te vatten in koper of latoen. Al deze gevallen komen namelijk aan de orde in de reeks verbodsbepalingen.

De artikelen 14 en 15 handelen over het aanstellen van twee keurmeesters en een waardijn. De laatste had het 'tin' (de insculpatieplaat) met de meestertekens van de goudsmiden onder zijn hoede en moest ook het stempel met het stadsteken bewaren.

De ordonnantie van 1382 bleef heel lang de basis voor de bedrijfsvoering van het ambacht te Utrecht. Wel werden met regelmaat nieuwe reeksen verordeningen uitgevaardigd, maar deze bevatten veelal slechts uitbreidingen van het reeds bepaalde. In 1433 werd bij ordonnantie het goudgehalte vastgesteld. Goud moest minstens een gehalte hebben van achttien karaat.

In 1528 werden de gilden te Utrecht van ambachtscorporaties met politieke medezeggenschap gedegradeerd tot bedrijfsverenigingen zonder enige invloed. Dat was het gevolg van het optreden van Keizer Karel V. Na een periode van langzame infiltratie en politieke manipulaties slaagde deze Habsburger er in de Utrechtse bisschop (Hendrik van Beieren) diens wereldlijke macht te ontnemen. Utrecht viel voortaan onder het gezag van de regering te Brussel, waar een centraliserende politiek hoogtij vierde. Een reeks nieuwe ordonnanties voor de gilden werd in de hieropvolgende jaren afgekondigd. Die voor de goudsmiden was de laatste (13 april 1551). Op deze ordonnantie van Keizer Karel zouden de goud- en zilversmeden tot aan het einde van de gildetijd (1804) bij intrede in het gilde de eed afleggen.

Bij de afsplitsing in 1597 werd een nieuwe ordonnantie opgesteld, waarin de interne zaken van het nieuwe gilde werden geregeld. Het opstellen van deze ordonnantie betreffende de interne organisatie is hoofdzakelijk het werk geweest van vooraanstaande goudsmiden ter plaatse. De overheid moest deze regelgeving echter sanctioneren.

1 Devotiealtaartje

II Bokaal met deksel

III *Geëmailleerde voorstelling onder de dekselknop*

IV *Reliekenbosrtbeeld*

v Lunula van een monstrans

VI *Wierookvat*

VII *Miskelk te Munster*

VIII *Miskelk te 's-Hertogenbosch*

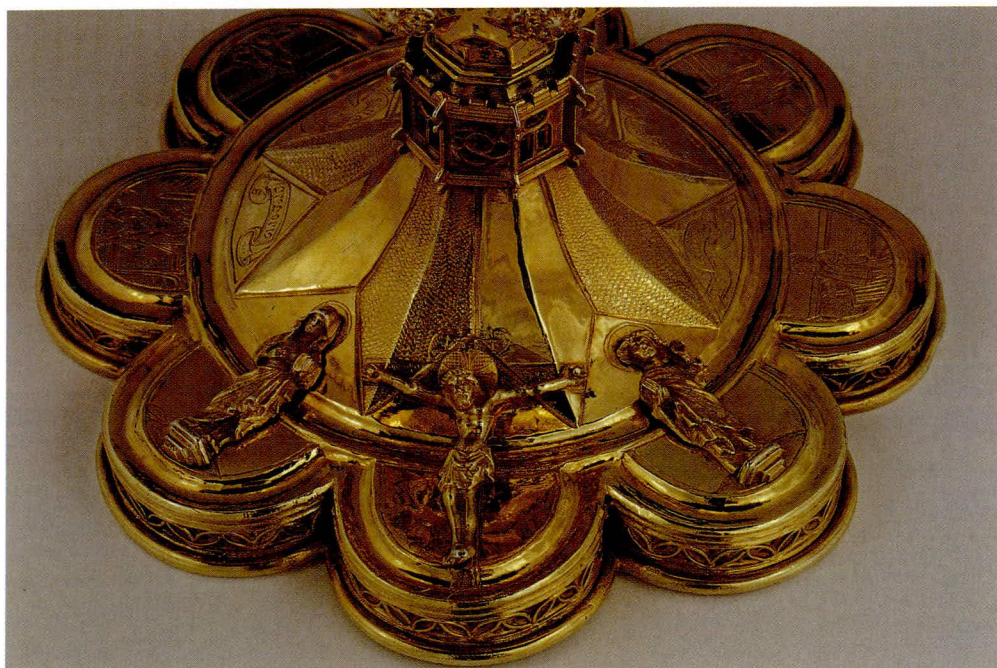

x Miskelk te Sint-Truiden

XI Miskelk te Werne

XII *Standvoet van de miskelk te Werne*

XIII *Miskelk te Zwolle*

XIV *Miskelk te Wezel*

xv Staf

XVI *Reliekenarm*

De belangrijkste vertegenwoordigers van het ambacht

Uit de archiefbronnen kunnen we opmaken dat in de late middeleeuwen omstreeks 300 personen in het goudsmeedambacht werkzaam zijn geweest. Van velen is nauwelijks meer bekend dan een naam. Enkel en trede echter uit de documenten duidelijk naar voren. De goudsmeden van wie we dat konden nagaan, behoorden tot de gegoede burgerij, met uitschieters naar het patriciaat. Een groot aantal had inkomsten uit onroerende goederen, waardoor het mogelijk was zich te richten op een politieke loopbaan, waaraan immers geen salaris was verbonden. Deze topambachtslieden combineerden dit vaak met het daadwerkelijk, 'mitterhand' uitoefenen van hun ambacht.

Nu wordt het tijd om deze ambachtselite in persoon ten tonele te voeren. Elyas Scerpwert, wiens naam reeds is genoemd, was van circa 1355 tot 1387 in Utrecht werkzaam. Van zijn hand bleef slechts een enkel werkstuk bewaard (zie pl. III). Hij heeft een belangrijke positie ingenomen. Dit blijkt uit de vele opdrachten die hem ten deel vielen, ook van cliëntèle buiten de stad. Voor de graven van Blois, die aan het einde van de veertiende eeuw hof hielden te Schoonhoven, maar die tot de hoge Franse adel gerekend moeten worden, maakte hij grote water- en wijnkannen, schotels en kostbare zilveren gordels.

Goudsmeden als Peter van Velde, Herman Dill, Tyman Ijsbrantss. en Bartholomeus van Weede waren zijn opvolgers in de vijftiende eeuw. Zij traden successievelijk sterk op de voorgrond. Werk van deze mensen kennen we niet, hoewel er wel een werkovereenkomst met Tyman Ijsbrantss. bewaard bleef. De twee eerstgenoemden vestigden zich in de jaren dertig van de vijftiende eeuw, van buiten komende, te Utrecht; de laatste twee waren geboren en getogen burgers. De goudsmid Tyman Ijsbrantss. (werkzaam vanaf circa 1455 tot 1493) ontving omstreeks 1460 van het domkapittel de vererende opdracht een schrijn te vervaardigen voor de relieken van Sint Pontiaan.

Aan het einde van de vijftiende eeuw volgde Abell Wernerss. van der Vechte hem op als 'kapittelsgoudsmid'. Hij was vermoedelijk eerst werkzaam als de meestergezel van de goudsmid Hubert Gerritss. Pauw, die woonachtig was 'onder de toeren'. In 1494 huwde Abell zijn weduwe. Ook Jan of Johan Vuistincx was een bekende goudsmid en bovendien de stamvader van een geslacht dat tot diep in de achttiende eeuw zilversmeden zou voortbrengen. Van hem bleef een werkstuk bewaard (zie plaat XV).

De familie van Weede bleef actief; zonen en neven van Bartholomeus van Weede vervaardigden vele kelken waarvan er tot op heden een aantal gespaard bleef. In de tweede helft van de zestiende eeuw trad de generatie aan die zich in 1597 zou afsplitsen. Deze meesters sloegen hun tekens op de eerste insculptieplaat van het nieuwe gilde. Dat er tussen vele goudsmiden en hun families verwantschappen bestonden, is bijna vanzelfsprekend gezien de middeleeuwse 'clan'-mentaliteit. Het ambacht en de voordelen daarvan werden graag in de familie gehouden. Het kon via vaderskant vererven, maar het kwam ook heel regelmatig voor dat het ambacht via moederskant op een nieuwe generatie overging.

Aan het einde van de zestiende eeuw getuigde het van 'bon ton' om de aankomende goudsmid te leren 'conterfeyten' in het atelier van een bekende schilder. Maar al eerder waren er familierelaties tussen schilders en goudsmiden, zoals in de families Honthorst en Wtterwael.

De opdrachtgevers en klanten

Een eerste voorwaarde voor de bloei van de edelsmeedkunst is de aanwezigheid van rijke instellingen en een koopkrachtige bevolking. Aan deze voorwaarde werd te Utrecht ruimschoots voldaan. De vele kerken en kloosters in de stad fungeerden als opdrachtgevers, evenals de vaak rijke kanunniken, verbonden aan de Utrechtse kapittels. De kerken hadden cultusobjecten nodig voor de erediensten maar ook houders van edel metaal voor de vele relieken van heiligen die zij verworven. De adel en opkomende burgerij mag men daarbij als opdrachtgevers bepaald niet onderschatten, want het bezit van goud en zilver was heel belangrijk in die kringen. Zij allen verschaften de goudsmid emplooi en lieten hem zilverwerk vervaardigen. Vaker nog lieten zij hun verouderde bezittingen weer omsmelten tot nieuwe kostbaarheden, want het 'fatsoen' - het maakloon - was laag in verhouding tot de kosten van het materiaal. Dit omsmelten was heel normaal in perioden van schaarste; men had dan weer snel gemunt geld voor zijn zilverwaar. Maar het gebeurde ook omdat een voorwerp gammel was geworden of wanneer men erop was uitgekeken. Dit omsmelten gebeurde op zo'n grote schaal dat er vrijwel niets bewaard is gebleven van het burgerlijk zilver uit de middeleeuwen.

Toch zijn er aanwijzingen in testamenten en andere documenten dat er ruimschoots burgerlijk zilver in de stad aanwezig is geweest.

Van de burgerbevolking zijn nauwelijks testamenten bewaard gebleven. Van de geestelijkheid - de kanunniken van de Utrechtse kapittels - is daarentegen een representief aantal nog aanwezig in de kerkelijke archieven, waarin iets over zilverwerk is opgenomen. Men

mag dan aannemen dat het merendeel van het vermelde wel te Utrecht zal zijn aangeschaft. Het zilverbezit kon bestaan uit grote kannen voor water of wijn, lepels, drinkschalen of pronkbokalen. De ambachtende bevolking bezat ook kostbaarheden. Hun vrouwen tooiden zich met ringen, paternosters, 'trecken' (kettingen) en 'webben' (gordels van stof, beslagen met zilver). Dit alles blijkt uit schenkingen per testament aan de Buurkerk.

De stedelijke raad bestelde incidenteel ook zilverwerk bij Utrechtse goudsmeden. Vanaf het begin van de vijftiende tot aan het einde van de zestiende eeuw zijn de aankopen van de raad te volgen in de rekeningen van de kameraars. Het waren enerzijds draagtekens en letters op de ambtelijke kleding, anderzijds kostbare objecten als zoutvaten en pronkbokalen, die ten geschenke werden gegeven aan personen waarmee de stad relaties onderhield, van bisschop tot stedelijke adviseurs. De schutterijen werden bedacht met prijszilver en ook loterijzilver werd door de raad bekostigd. Voor het bezegelen van akten en brieven bestelde de overheid bij de Utrechtse goudsmeden regelmatig zilveren zegelstempels.

De kerken als opdrachtgevers

De kerken waren gedurende eeuwen opdrachtgevers van Utrechtse goudsmeden. De dom was de grote kathedrale kerk van het bisdom Utrecht. Vanaf 1395 kunnen we uit bewaard gebleven rekeningcomplexen de opdrachten en aankopen van het domkapittel volgen. In de vijftiende eeuw gaf de kerk opdrachten voor twee reliekschrijnen (1406 en ca. 1460), bestemd voor de overblijfselen van de heiligen Agnes en Pontiaan. Beide schrijnen werden te Utrecht door Utrechtse goudsmeden vervaardigd. Van het laatste werkstuk bleef de werkovereenkomst bewaard. Deze behelsde een serie afspraken tussen het kapittel en de goudsmid Tyman Ijsbrantss., die het werk zou gaan uitvoeren. Het document verschaft inzicht in de voorgenomen gang van zaken. Uit bewaard gebleven inventarissen en andere documenten kunnen we ons ook enigszins een beeld vormen over de twee vijftiende-eeuwse schrijnen, die zich beide kenmerkten door een architectonische opbouw en rondom versierd waren met (losse) beelden, vermoedelijk onder arcaden of in nissen geplaatst.

Tyman Ijsbrantss. heeft de schrijn voor de relieken van Sint Pontiaan niet kunnen afmaken. Deze werd aan het begin van de zestiende eeuw voltooid door Abell van der Vechte. Kort daarop werd een werkovereenkomst met deze goudsmid opgesteld voor een reliekenhoofd voor de heilige Adriaan. Daar het kapittel in Abell van der Vechte beschikte over een 'eersame en weerdige' uitvoerder, werden in de eerste decennia van de zestiende eeuw nog enkele andere belangrijke opdrachten verstrekt.

De tweede kerk van het bisdom, de Oudmunsterkerk, de oude kathedrale kerk gewijd aan de Salvator, verstrekke op identieke wijze maar met geringere middelen opdrachten aan Utrechtse goudsmeden. Daar de rekeningen van deze kerk ongeveer een generatie verder teruggaan dan die van de dom, verschaffen zij belangrijke informatie over de werkzaamheden van Elyas Scerpswert en diens tijdgenoten in het derde kwart van de veertiende eeuw. Ongetwijfeld waren deze goudsmeden ook werkzaam voor de domkerk. Ook de Oudmunsterkerk besteedde veel aandacht aan haar reliekenbezit. Twee zilveren 'hoofden' en een reeks zilveren heiligenfiguren werden in haar opdracht in de veertiende en vijftiende eeuw gemaakt.

Het omsmelten in 1578

Behalve door opdrachten kwamen ook veel voorwerpen van edel metaal via schenkingen in de kerk. Daarvan getuigen talloze inscripties op bewaard gebleven zilverwerk, alsook inschrijvingen in kerkelijke inventarissen. Schenkingen zorgden vermoedelijk voor een groot deel voor de aanwas van de kerkschat. Ook daaraan lagen werkzaamheden van Utrechtse goudsmeden ten grondslag.

Abell van der Vechte overleed in 1540 in een tijd die gekenmerkt werd door onzekerheid en gestage neergang en uiteindelijk verval. Het absolute dieptepunt werd bereikt in het voorjaar van 1578, toen de gehele domschat in de smeltovens verdween.

Maar ook het zilver dat in de overige kerken, kloosters en bij gilden aanwezig was, ging toen verloren. Op bevel van aartshertog Matthias te Brussel werd het omgesmolten in de Utrechtse Munt. Verslagen uit de 'onttakelende' maanden die hieraan vooraf gingen bleven bewaard. Zonder uitzondering drukken deze een gevoel van machteloosheid, ja zelfs ontredde, uit. Het gevoel bestond dat het tij niet meer te keren was, hoewel het kapittel van Sint Jan, misschien tegen beter weten in, nog de hoop uitsprak dat alles weer in oude staat zou worden hersteld, wanneer er weer betere tijden zouden aanbreken. Het werk ging verloren, niet echter het vakmanschap - vaak van vader op zoon vererfd - van de Utrechtse goudsmeden die zo lang de toon aangaven. De nieuwe generatie die aan het einde van de zestiende eeuw aantrad, wist zich aan te passen aan de snel veranderende wereld en zou voor een waardig en glanzend vervolg zorgen in de komende zeventiende eeuw.

Veertien bewaard gebleven objecten

Veertien objecten zijn afgebeeld, die ofwel te Utrecht zijn vervaardigd ofwel lang in de stad verbleven. Zij hebben dus alle een Utrechts

'verleden'. Uit de periode vóór 1600 konden tot dusver geen andere voorwerpen worden getraceerd. Van enkele van deze objecten stond de herkomst uit Utrecht reeds lange tijd vast; van enkele andere konden wij de Utrechtse herkomst aantonen. Alles te zamen gaat het om acht miskelken, twee 'sprekende' (dat wil zeggen door hun vorm naar de inhoud verwijzende) reliekhouders, een devotie-altaartje, een resterend onderdeel van een hostiemonstrans, een wierookvat, een ceremoniële staf en een bokaal met deksel. Naast dertien kerkelijke objecten is er dus slechts één profaan voorwerp bewaard gebleven. Bij deze opsomming moet men zich voortdurend realiseren dat bovengenoemde veertien objecten slechts een fractie zijn van al het profane en kerkelijke zilverwerk dat eens te Utrecht aanwezig was.

De datering van de voorwerpen is zeer ongelijk verdeeld over een periode van globaal twee eeuwen. Uit de veertiende eeuw dateren vier van de veertien objecten, uit de vijftiende eeuw één en uit de eerste decennia van de zestiende eeuw een negental, waaronder zeven miskelken, die tussen 1502 en 1517 ontstonden. De voorwerpen worden hier kort besproken.

Het belangrijkste stuk edelsmeedkunst dat bewaard bleef is het zilveren borstbeeld dat in 1362 in opdracht van het kapittel van Oudmunster werd vervaardigd voor de in dat jaar opgegraven relieken - waaronder een schedeldeel - van bisschop Frederik (plaat IV). Deze achtste bisschop van Utrecht was in 838 voor zijn altaar in de dom vermoord. Later werd hij heilig verklaard. Op de sluitplaat van het borstbeeld is een inscriptie aangebracht, die ons de naam van de maker heeft overgeleverd: de goudsmid Elyas Scerpswert (werkzaam circa 1355-87). Elyas Scerpswert was een toonaangevend goudsmid in zijn tijd. Hij woonde op de Ganzenmarkt.

Van de kerkschat van dezelfde kerk bleef verder een restant bewaard van een grote hostiemonstrans. Het is een gegraveerd plaatje met een lunula - een halvemaanvormige houder voor de hostie - geflankeerd door twee engelfiguurtjes die wierookvatjes dragen (plaat V). De grote monstrans waaruit dit onderdeel afkomstig is dateert vrijwel zeker uit de tweede helft van de veertiende eeuw.

In 1376 schonk een hoge geestelijke van de Oudmunster, de kanunnik en fabriekmeester Johannes Utenleen, zijn prachtige bokaal op standvoet aan zijn kerk (platen II en III). Deze bokaal behoort vrijwel zeker tot de wereldlijke objecten die in Franstalige inventarissen van de veertiende eeuw 'coupe' of 'couppe' worden genoemd. De schitterende bokaal komt uit het privébezit van Utenleen en sierde eens de tafel van deze geestelijke. Door de schenking aan de kerk werd het voorwerp getransformeerd tot kerkelijk zilver, zonder nochtans zijn afkomst te verloochenen.

Uit het begin van de zestiende eeuw dateert de staf voor de schout van de Oudmunsterkerk (plaat XV). De staf werd in 1518 besteld bij de Utrechtse goudsmid Jan Vuystinck. Dit is bekend uit een rekeningpost die op de betaling van de staf betrekking heeft. Hierdoor zijn we ook op de hoogte van de prijs die ervoor is betaald en van het gewicht aan zilver.

In die zelfde periode bestelde het domkapittel een reliekenarm (plaat XVI). De arm behoort, evenals het borstbeeld, tot de zogenoemde 'sprekende' reliekhouders. De opdracht voor de arm werd in 1521 gegeven; deze moest als houder dienen voor een zojuist verworven armbotje van Sint Maarten. Op grond van de vermelding van de reliekenarm in een rekeningpost van de fabriekmeester van het domkapittel, hebben wij dit werkstuk toegeschreven aan de Utrechtse goudsmid Abell van der Vechte (werkzaam 1494-1540). De reliekenarm kwam uiteindelijk via een schenking - door Johannes Ingenwinckel - in het Martinimunster te Emmerik terecht.

Het wierookvat, afkomstig uit de Utrechtse Catharijnekerk, is waarschijnlijk niet te Utrecht vervaardigd, maar heeft wel een lang Utrechts verleden (plaat VI). Het werd vermoedelijk reeds in de vijftiende eeuw nagelaten aan de kerk van de Johanniters, die toen nog aan het huidige Vredenburg was gelegen. Het wierookvat zou geschonken kunnen zijn door één van de balijers van de Orde. In 1600 werd het toen reeds oude wierookvat geheel gerestaureerd.

Zeven kelken zijn teruggevonden, waarvan zes volledig zijn gekeurd met de drie in Utrecht aan het begin van de zestiende eeuw voorgeschreven merken: het stadsteken van Utrecht (het wapen van de stad in een cirkel), een meesterteken en een jaarletter. De merken zijn bij alle kelken geslagen in één van de lobben onder de standvoet. Vier van deze kelken zijn vervaardigd in ateliers die geleid werden door leden van de familie van Van Weede, die aan het begin van de zestiende eeuw vele goudsmiden telde (platen VIII, IX, XI en XIV).

De kelk te Zwolle is vrijwel zeker gemaakt door Abell van der Vechte (plaat XIII). Het meesterteken is een gotische 'A'.

De kelk die zich nu te Sint-Truiden in België bevindt is ontstaan in een werkplaats waar een andere meester zijn stempel sloeg: een 'hoofd' of 'morriaanskop' (plaat X).

De kelk die zich te Munster bevindt is niet gekeurd, maar werd in 1502 geschonken aan de St.-Ludgerikerk te Munster door een aan de dom verbonden kanunnik, die in die tijd benoemd werd tot deken van deze Munsterse kerk (plaat VII).

De kelken bleven gespaard doordat zij aan het einde van de zestiende eeuw werden verstopt of meegegeven naar veiliger oorden, waar zij opnieuw een bestemming vonden.

Veel gegevens omtrent de voorwerpen zijn bekend geworden uit de inscripties die er op zijn aangebracht. Dit geldt bij voorbeeld voor het devotie-altaartje dat in 1491 werd nagelaten aan de Janskerk (plaat I). Zonder de inscriptie, waarin de schenking door Thomas Basin (1412-90) aan de Janskerk is gememoreerd, zou het Utrechtse verleden van dit stuk niet bekend zijn. Het veelluikje bleef tot 1610 in de Janskerk.

Plaat I

Devotie-altaartje met de maagd Maria (niet op de tentoonstelling aanwezig). Dit geëmailleerde veelluikje werd in 1491 per testament nagelaten aan de Utrechtse Janskerk door Thomas Basin, wijbisschop van David van Bourgondië.

Inscriptie

DONVM + REVERENDISSIMI + . D . THOME + DE + BAZYN + ARCHIEPIS-
COPI . CESARIENSIS . QUI . OBYT . 30 DECEMBRIS . 1491

(Geschenk van de zeer eerwaardige heer Thomas Basin, aartsbisschop van Caesarea, die op 30 december 1491 overleed).

Zilver, verguld, email, edelstenen en parels; hoogte (met kruis) 25,5 cm; breedte altaar (in geopende toestand) 12,5 cm. Drijfwerk, gietwerk, translucide emailleering. Geen merken. New York, Pierpont Morgan Library.

Platen II en III

Bokaal met deksel in 1376 door Johannes Utenleen, kanunnik en fabriekmeester, geschonken aan de Oudmunsterkerk te Utrecht.

Inscriptie

: + IOHES : UTEN : LEEN : CANO : SCI : SALVA : ME : DEDIT : : ANO :
DNI : M CCC LXXVI :

+ Johannes Utenleen Canonicus Sancti Salvatoris Me Dedit Anno Domini M CCC LXXVI (Johannes Utenleen kanunnik van de Sint Salvator schonk mij in het jaar des Heren 1376).

Zilver, verguld; hoogte 31,5 cm; diameter 13,7 cm. Drijfwerk, gietwerk en emailleering. Geen merken. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. N.M. 597.

Plaat IV

Reliekenborstbeeld in 1362 in opdracht van het kapittel van Oudmunster vervaardigd door Elyas Scerpswert. De reliekhouder was bestemd voor een schedeldeel van de heilige Frederik, achtste bisschop van Utrecht.

Inscriptie

+ ano . dni . m° . ccc° . lxii° . decan' + caplm . sti . saluator' . tiecten .
me . ex . tuba . ptut . innovaca . exhi + fi' . fecerut . p . elya . scerps-
wert . aurifabru

(in het jaar onzes Heren 1362 hebben deken en kapittel van Oudmunster van Utrecht mij [namelijk de reliek] uit het graf, dat toen vernieuwd was, gelicht en [de reliekhouder] laten maken door Elyas Scerpswert de goudsmid).

Zilver, deels verguld; hoogte 45 cm; breedte 24 cm; drijfwerk, een gegoten onderdeel en graving. Geen merken. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. N.M. 11450.

Plaat V

Rond zilveren plaatje met lunula en twee knielende engelfiguurtjes met wierookvaatjes, vervaardigd vóór 1370. Het plaatje is een restend onderdeel van een grote hostiemonstrans.

Zilver, verguld; hoogte 7 cm; diameter plaatje 11,5 cm; gegoten onderdelen op een gedreven plaat; gravingen in stippeltechniek. Geen merken. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. N.M. 598.

Plaat VI

Wierookvat te Utrecht afkomstig uit de Catharijnekerk, vervaardigd in het derde kwart van de vijftiende eeuw. Het wierookvat is vermoedelijk nagelaten aan de Johannieter Orde door de balijer Sander van Raay.

Zilver; hoogte 22,5 cm; diameter 12,6 cm; drijfwerk, gietwerk en graving. Gemerkt met het stadsteken van Utrecht, jaarletter E van 1600 en een meester-teken: schild waarin een 'kelk met druiventros'. Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, inv.nr. ABM M 1816.

Plaat VII

Miskelk volgens de inscriptie onder de standvoet in 1502 geschonken door Bernardus Mummen aan de St.-Ludgerikerk te Munster. De schenker was een kanunnik verbonden aan het domkapittel.

Inscriptie

BERNARDI: MUMEN * DECANI * S * LUDGERI * MONASTERIEN * AE *
CANOICI TRAICTEN 1502

(van bernardus Mummen, deken van de St.-Ludgeri te Munster en kanunnik te Utrecht 1502).

Zilver, verguld; hoogte 17 cm; diameter voet 15,5 cm; drijfwerk, gietwerk en graving. Geen merken. Munster (B.R.D.), St.-Ludgeri.

Plaat VIII

Miskelk in 1507 vervaardigd te Utrecht door een lid van de familie Van Weede. In 1621 kwam de kelk in het bezit van het Bossche weeshuis.

Zilver, verguld; hoogte 22 cm; diameter voet 16 cm; pateen 16,5 cm. Drijfwerk, gietwerk en graving. Gemerkt met het stadsteken van Utrecht; daar overheen het stadsteken van 's-Hertogenbosch: de gekroonde bosboom, jaarletter vermoedelijk een gothische 'a' van 1507; daar overheen de jaarletter 'M' van 1621/22 van 's-Hertogenbosch en een meesterteken: 'Ielie in een ruit'; daar overheen het meesterteken van Guillaume Vos: een heraldische vos naar links in een schild. 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, inv.nr. St.P. a-b.

Plaat IX

Miskelk in 1508 te Utrecht vervaardigd. De kelk werd gemaakt in opdracht van de abt Willem van Nijkercken en geschonken aan de Paulusabdij te Utrecht.

Inscriptie

GUILHEM PETRU DE NOVA ECCLIA SCALDIE SERVATOR FR S P ME FIERI
FECIT ANO DM XV^c VII°

(Willem Peterss. van Nijkercken van Schouwen, behouder [of redder] van de broeders van Sint Paulus, deed mij vervaardigen in het jaar des Heren 1507).

Zilver, verguld; hoogte 21,2 cm; diameter voet 16,5 cm; drijfwerk, gietwerk en gravingen. Gemerkt met het stadsteken van Utrecht, jaarletter gothisch 'b' van 1508 en het meesterteken: 'Ielie in een ruitvormig schild', toegeschreven aan een lid van de familie van Weede, goudsmeden te Utrecht. Schloss Neuhaus (bij Paderborn) (B.R.D.), parochiekerk van St. Heinrich und Kunigunde.

Plaat X

Miskelk in 1514 te Utrecht vervaardigd door een anonieme zilver-smid. De kelk was eens in het bezit van Alexander Johannes van Axele.

Inscriptie

* D * IOES * ALEXANDER * AXELIUS *

Dominus Johannes Alexander Axelius (van Axele)

Zilver, verguld; hoogte 19,35 cm; diameter voet 13,3 cm; drijfwerk, gietwerk en graving. Gemerkt met het stadsteken van Utrecht, de jaarletter 'H' van 1514 en een meesterteken: 'hoofd' of 'moriaanskop'. Sint-Truiden (België), Onze-Lieve-Vrouwekerk.

Platen XI en XII

Miskelk in 1514 te Utrecht vervaardigd. De kelk werd in 1514 aan Willem van den Bosch (Van Bosse) gegeven door zijn grootmoeder. In de zeventiende eeuw werd de kelk aan het klooster te Werne geschonken.

Inscripties

1. MECHTELDIS GEWAND AVIA FS WILHELMI DE BUSCODUCIS
(Mechteld van [of uit] Gewande, grootmoeder van broeder Willem van 's-Hertogenbosch).

2. IOANNES : ASCHEBERG : ALEXANDRA : LANGENHORST : CONIUGES AO
1650 (echtgenoten in het jaar 1650).

3. LUTUS . IUDEX IN WERNE PP.CAPUCIN: WERNENS : D : DEDIT : AO
1662

(De plaatsvervangend rechter in Werne schonk mij aan de Petrus en Paulus [kerk] [of: aan de paters] van de kapucijners van Werne in het jaar 1662).

Zilver, verguld; hoogte 21,5 cm; diameter voet 16,9 cm; drijfwerk, gietwerk en graving. Gemerkt met het stadsteken van Utrecht, de gotische jaarletter 'h' van 1514 en het meesterteken: 'een lelie in een ruitvormig schild', toegeschreven aan een lid van de familie Van Weede. Werne (B.R.D.), Kapucijnenklooster.

Plaat XIII

Miskelk in 1516 te Utrecht vervaardigd.

Zilver, verguld; hoogte 21 cm; diameter voet 17 cm; drijfwerk, gietwerk en graving. Gemerkt met het stadsteken van Utrecht, jaarletter 'K' van 1516 en het meesterteken: gotische 'A' met 'v' en een ovaaltje onder de letter 'A', in een schild, toegeschreven aan Abell Wernerss. van der Vechte, werkzaam te Utrecht van 1494 tot 1540. Zwolle, St.-Michaëlsparochie.

Plaat XIV

Miskelk in 1517 te Utrecht vervaardigd.

Zilver, verguld; hoogte 21,6 cm; diameter voet 17,7 cm; drijfwerk en gietwerk.

Gemerkt met het stadsteken van Utrecht, de jaarletter 'L' van 1517 en een meesterteken: 'Ielie in een ruit', toegeschreven aan een lid van de familie Van Weede. Wezel (B.R.D.), parochiekerk St.-Martini.

Plaat XV

Ceremoniële staf in 1518 te Utrecht vervaardigd door Jan Vuystinck voor de schout van de Oudmunsterkerk.

Zilver, resten van vergulding; lengte van alle in elkaar geschoven onderdelen 115 cm; hoogte van de Salvatorfiguur met insteekstuk 14 cm. De figuur is gegoten; de onderdelen van de staf en de nodi zijn gedreven. Gemerkt met het stadsteken van Utrecht, de jaarletter 'M' van 1518 en het meesterteken van Jan Vuystinck: 'een vuisthamer in een schild'. De merken op de bovenrand van het tweede middendeel. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. N.M. 633.

Plaat XVI

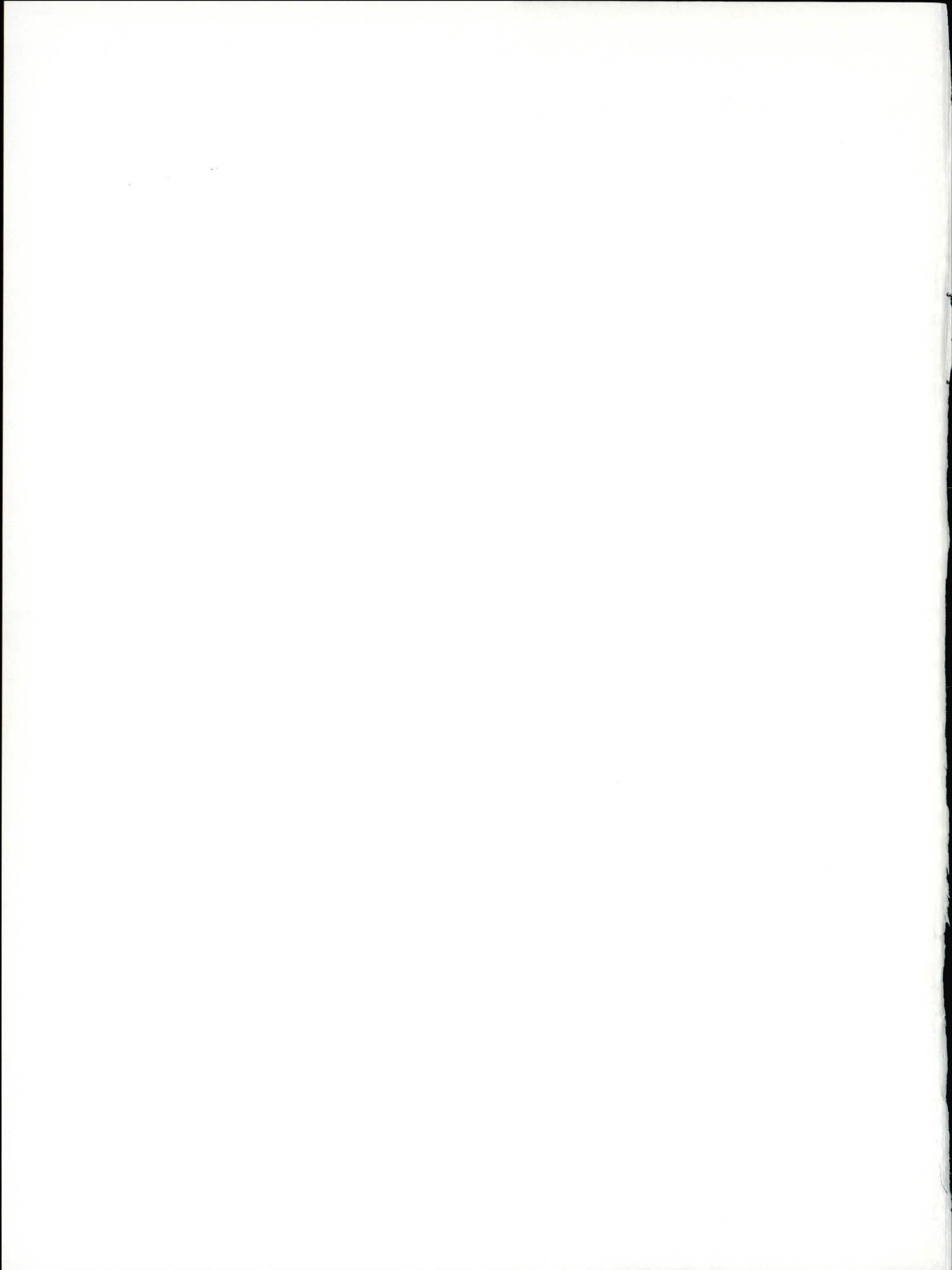
Reliekenarm in 1521 te Utrecht vervaardigd door Abell van der Vechte voor een relik (armbotje) van de heilige Martinus.

Inscriptie

R . DNS . PR . DNS . JOHANS . IDENWIKEL . XANCTEN . ET . DAVETRIEN .
PPINS (sic). ET ARCHID . HUI . ECCLIE . CAC . ME . FIERI . FECIT . ET .
DONAVIT . 152[1].

(De eerbiedwaardige Heer priester Heer Johannes Indenwinkel, proost en aartsdiaken van Xanten en Deventer, kanunnik van deze kerk, heeft mij laten maken en heeft mij geschonken in 152[1]).

Zilver, deels verguld; hoogte 52 cm; breedte sokkel 17,5 cm; drijfwerk. Geen merken. Emmerik (B.R.D.), St.-Martinimunster.

Bruikleengevers

Rijksmuseum, Amsterdam.
Noordbrabants Museum, bruikleen van Parochie
Binnenstad, 's-Hertogenbosch.
Katholische Kirchengemeinde St. Martini, Emmerich.
Katholische Kirchengemeinde St. Ludgeri, Münster.
Katholische Kirchengemeinde St. Heinrich und
Kunigunde, Schloss Neuhaus, Paderborn.
Kerkefabriek Onze-Lieve-Vrouwekerk, Sint-Truiden.
Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht.
Universiteitsbibliotheek, Utrecht.
Gemeentearchief, Utrecht.
Rijksarchief, Utrecht.
Kapuzinerkloster, Werne.
Katholische Pfarrgemeinde St. Martini, Wesel.
R.K. Parochie St. Michaël, Zwolle.

Fotoverantwoording

Amsterdam, Rijksmuseum, II, III, IV, V, XV, omslag 2 en 5
Bunnik, G. TH. Delemarre, VII, IX, X, XII, XIII, XIV, XVI
's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, VIII
New York, The Pierpont Morgan Library, I
Utrecht, Gemeentelijke Fotodienst, omslag 1, 3, 4, 6
Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, VI

Voor meer informatie over dit onderwerp, zie:

L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te
Utrecht in de late middeleeuwen*, Gary Schwartz | S D U,
's-Gravenhage / Maarssen 1990 (twee delen).

ISBN 90-6179-103-0

Colofon

© 1990 Dr. Louise E. van den Bergh-Hoogterp
Ontwerp: Els Kerremans (T & OSM, Rotterdam)
Druk - en bindwerk: Ten Brink, Meppel
Uitgave: Centraal Museum Utrecht, Gary Schwartz | S D U

ISBN 90-6179-134-0

4

De Buurkerk bezat huizen gelegen 'achter het choor'. In de zestiende eeuw werden enkele daarvan verhuurd aan Utrechtse goudsmeden.

5

Mijter behorende bij het zilveren reliekenborstbeeld

6

De Lijnmarkt ontwikkelde zich in de zestiende eeuw tot een echte middenstandstraat. Vanaf het einde van de veertiende eeuw woonde er echter reeds goudsmeden. Het gasthuis van het smedengilde was in een pand in de nabijgelegen Boterstraat gevestigd.

4

5

6